

792.2 (477.54)«1912»: 070

Ю. Ю. Полякова
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

СПРОБА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕАТРУ В ХАРКОВІ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПРЕСИ

У статті розглянуто спробу М. Заньковецької та П. Саксаганського створити в Харкові стаціонарний Український художній театр. Автор на підставі аналізу статей із періодичних видань, спогадів сучасників і монографій, присвячених творчості цих відомих акторів, доходить висновку, що на заваді створення нового театру стала нестача нових творчих ідей, які могли б надихнути українських меценатів, і пов'язана з цим нестача коштів. Українська преса, що висвітлювала це питання, утримувалася від аналізу цієї поразки. А скептичний тон статей російської спеціальної преси відобразив ставлення значної частини російських та українських театральних діячів і критиків до тогочасного українського побутового театру та його діячів.

Ключові слова: Український художній театр, Харківське товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка, культурно-просвітня діяльність, журналістика.

В статье рассмотрена попытка М. Заньковецкой та А. Саксаганского создать в Харькове стационарный Украинский художественный театр. Автор на основе анализа статей из периодических изданий, воспоминаний современников и монографий, посвященных творчеству этих известных актеров, приходит к выводу, что препятствием к созданию нового театра стал недостаток новых творческих идей, которые могли бы вдохновить украинских меценатов, и связанный с этим недостаток средств. Украинская пресса, которая освещала эти вопросы, удерживалась от анализа этого поражения. А скептический тон статей русской специальной прессы отразил отношение значительной части русских и украинских театральных деятелей и критиков к украинскому бытовому театру того времени и его деятелям.

Ключевые слова: Украинский художественный театр, Харьковское общество им. Г. Квитки-Основьяненко, культурно-просветительская деятельность, журналистика.

The article deals with M. Zankovetska and P. Saksahansky's attempt to found stationary Ukrainian Arts Theater in Kharkiv. Having analyzed relevant articles of newspapers and magazines, memoirs by contemporaries, and studies of the named-above actors' lives and activities, the author comes to the conclusion that the failure of the attempt had two main reasons, closely tied with one another: regrettable lack of creative ideas, which could have inspired Ukrainian sponsors, and the resulting lack of cash resources. When covering the problem, Ukrainian press refrained from thorough analysis of the initiators' failure. Highly skeptical commentaries by Russian press, on the contrary, reflected the then influential Russian and Ukrainian theater figures and critics' attitude towards contemporary Ukrainian genre theater and its proponents.

Keywords: Ukrainian Arts Theater, the H. Kvitka-Osnovyanyenko Kharkiv Memorial Society, cultural educational work, journalism.

Ідея створення в Харкові Українського художнього театру була тісно пов'язана з загальним поживленням українського національного руху на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. Останнім часом ця тема привертає все більше уваги дослідників. Культурно-просвітний рух у контексті національного руху в цілому розглядали в своїх дослідженнях В. Головченко, В. Кравченко, Д. Чорний [6, 9, 48]. Ці автори, відзначаючи роль Харкова як торгово-промислового центру в процесі національно-культурного відродження, відмітили негативні тенденції, пов'язані з ліквідацією у часи реакції всіх завоювань революції 1905–1907 рр., в тому числі й у галузі національної культури: припинялись українські періодичні видання, закривалися «Просвіти», бібліотеки, клуби [6, с. 155].

Деякі українські історики досліджують окремі складові національного життя Слобожанщини.

Так, відображення національно-культурного руху 1907–1914 років в українській пресі, зокрема у харківському часопису «Сніп», подано у працях О. Яцини [50], діяльність Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка розкрито в дисертаційному дослідженні Т. Чугуя [49].

Зрозуміло, що діяльність свідомої української інтелігенції вплинула й на подальший розвиток українського театру в Харкові, зокрема спонукало до спроби створення стаціонарного українського театру (на зразок Художнього театру в Москві). Про це згадується як у статтях, присвячених відродженню національного життя взагалі [6, 50], так й у працях, що характеризують розвиток театрального життя на Слобожанщині [7, 15, 18]. Більш детально розглядає це питання Б. Тобілевич у своїй книзі, присвяченій творчості П. К. Саксаганського, де Українському художньому театру присвячено окремий розділ [37]. Побіжно згадується ця проблема й у працях, присвячених життю та діяльності М. К. Заньковецької [2, с. 453-455; 24, с. 70,]. Невдалу спробу створення Українського художнього театру розглядає у своїй статті театрознавець Галина Ботунова, яка всебічно аналізує причини, що унеможлилювали організацію та існування національного стаціонарного театру за умови посилення реакції [5]. Мета даної статті – на основі аналізу газетно-журнальних публікацій і спогадів сучасників виявити ставлення до проблеми створення театру українських і російських театральних діячів та національно свідомої інтелігенції Харкова.

Харків вважався російським містом, але він мав досить великий прошарок українства, до якого входили не тільки робітники, ремісники і дрібні торговці, а й інтелігенція, яка на початку ХХ століття прагнула до активної культурницької діяльності. Хоча після революції 1905-1907 рр. на теренах Російської імперії було проголошено буржуазно-демократичні свободи, на практиці чиновники намагалися всілякими методами обмежити національно-культурний розвиток українців. Декілька спроб відкрити в Харкові українську просвітню установу (товариство «Родина» – 1906 р., і «Харківське українське громадське зібрання» – 1909 р.) завершилися заборонаю. Тільки 1912 р. розпочало роботу «Українське імені Г. Квітки-Основ'яненка літературно-мистецько-етнографічне товариство». Його діяльність було спрямовано перш за все на вивчення і пропаганду української культури, для чого організовано кілька відділів: красного письменства, мистецтва, етнографії. У роботі Товариства брали участь письменник і громадський діяч, адвокат та публіцист М. І. Міхновський, письменник, музикант і театральний діяч К. М. Бич-Лубенський, художник С. І. Васильківський, архітектор С. П. Тимошенко, історик, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов, працівник Харківського земельного банку Я. Є. Довбищенко, оперний і концертний співак І. В. Бондаренко та інші. Офіційними фундаторами Товариства виступили художник С. І. Васильківський, архітектор С. П. Тимошенко, дружина спадкового дворянина Н. А. Попова, спадковий дворянин К. М. Бич-Лубенський, купець М. О. Риков.

Ще до створення Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка 1912 р. в Харкові почала працювати «Українська книгарня» І. Стешенка, став виходити часопис «Сніп» (видавцем був М. Міхновський, редактором – М. Біленький). Як пише в своїй монографії І. Михайлин, із цим тижневиком співпрацювали письменники Х. Алчевська, М. Кононенко, А. Кримський, Л. Пахаревський, О. Слісаренко, І. Франко, С. Черкасенко, місцеві журналісти К. Бич-Лубенський, М. Міхновський, М. Плевако [13, с. 303]. Цей часопис був чи не єдиною на Східній Україні україномовною газетою, але він навіть не згадується в розділі «Освіта, преса, заклади збереження культури» п'ятого тому «Історії української культури» [4, с. 40-50]. На сторінках газети «Сніп» серед інших матеріалів з'являлися і статті, присвячені діячам українського театру, які належали перу М. Міхновського й М. Плевака, тоді ще студента Харківського університету [14, 20]. У деяких із них поставало питання і про створення у Харкові стаціонарного українського театру. Так, дехто Зет (псевдонім розкрити поки що не вдалося), пишучи про виставу «Бурлака» гуртку аматорів Народного дома і дорікаючи акторам, що за лаштунками вони розмовляють не українською, а російською мовою, писав: «Адже ж у Харкові тільки й є постійного театру, до котрого дуже охоче йде простий нарід, що Народний дім. Тут, тільки тут, він може побачити своє минуле і замислитись, хто він» [8]. Автор мав на увазі аматорську театральну трупу, засновану

Г. Хоткевичем 1907 р. У 10-ті роки ХХ ст. вона працювала в Народному домі під керівництвом Степана Андрійовича Хвороста і Павла Івановича Зінченка, зробивши помітний внесок у залучення робочих до театральної культури. Про її діяльність пише у листі, опублікованім у київській газеті «Рада» Д. Пісочинець (Д. Ткаченко), який брав безпосередню участь у роботі багатьох харківських освітніх установ [19]. Як зауважує історик О. Яцина: «Місто не мало українського стаціонарного театру, тому щойно згаданий колектив певною мірою компенсував цей недолік» [50]. Про наявність у Харкові інтересу до національного театру свідчать також щорічні успішні гастролі професійних труп Л. Сабініна, О. Суходольського, Д. Гайдамаки й інших антрепренерів.

Харків у кінці ХІХ – на початку ХХ століття взагалі відігравав значну роль у театральному житті, зокрема українському. Д. Антонович у книзі «Триста років українського театру» відзначав: «Осередком, містом, де збиралися українські актори, де формувалися українські трупи, де в театральному колі укладалося артистичне реноме актора, – це був Харків. <...> Сезон акторської роботи кінчався на масниці, а у посту закладалися нові трупи, або поновлювалися старі. Всі ці комбінації і вершилися у Харкові» [1, с. 150].

Тому не дивно, що ідея створення Українського художнього театру поступово визрівала з одного боку – у колах харківських українофілів, а з другого – у діячів харківського театру. Як пише в своїй статті Г. Ботунова, спроба створення українського художнього театру в Харкові була третьою спробою Заньковецької й Саксаганського організувати театр, який відповідав би їхнім творчим засадам більшою мірою, ніж київський театр Миколи Садовського [5, с. 13]. Ще у лютому 1911 року П. Саксаганський писав у листі до Заньковецької з Харкова: «И вот, как видишь, я в Харькове. Сюда меня пригласило общество приказчиков для устройства на летний сезон украинской труппы. Цель эта меня заинтересовала уже потому, что общество хочет создать украинский театр. Это так ново, так приятно, так меня трогает, что я согласился работать за самое незначительное вознаграждение...» [2, с. 449].

Сама Заньковецька 1911 р. також гастролювала в Харкові з трупю Л. Сабініна, про що є згадки у спогадах Л. Сабініна [25, с. 150]. А у січні–лютому 1912 року Заньковецька, граючи у Москві у трупі Д. Гайдамаки, займалася питанням створення українського театру. Тоді ж вона писала в листі до Саксаганського, що майбутньому театрові обіцяв матеріальну підтримку колишній севастопольський міський голова І. І. Твердомедов [2, с. 452]. Із книги Б. Тобілевича можна зрозуміти, що на гроші Твердомедова Саксаганський і Заньковецька збиралися організувати власну трупу: «Тут же протягом усієї весни проводились переговори з Твердомедовим про заснування трупи. Здавалося, що ці мрії вже стають дійсністю, коли раптова тяжка хвороба і смерть Твердомедова зруйнували справу, яка мала б велике значення для українського мистецтва. Вирішено було заснувати театр у Харкові» [37, с. 217]. Дещо інакше описує це у спогадах про Заньковецьку Н. М. Богомолець-Лазурська: «У Москві був один капіталіст-українець, який сам нічого не розумів у театральних справах, але, захоплений талантом Марії Костянтинівни, давав великі гроші на влаштування такого театру-студії імені Марії Заньковецької. <...> Але Марії Костянтинівни порадили відмовитися від цього проекту, та й сама вона не зважувалася з-за своєї надзвичайної делікатності використати чужі гроші навіть на таке дороге для неї діло» [3, с. 134].

Крім питань суто етичних, справа ускладнювалася ще й тим, що ані Саксаганський, ані Заньковецька не бажали брати на себе фінансове керівництво справою. У листі до Заньковецької Саксаганський відверто відмовляється стати на чолі театру: «Але зрозумій, голубонько, що я не можу стояти на чолі. Я можу працювати для сцени: режисерувати, показувати, вчити» [2, с. 452]. В інтерв'ю газеті «Утро России», передрукованому «Радою», Заньковецька на запитання щодо завдань українського Художнього театру, відповіла: «Те ж саме, що й московського. Наше завдання показати українській публіці на її рідній мові в художньому виконанні зразкові твори української, російської і європейської драматичної літератури і заснувати для неї гарну ідейну трупу. Багато питається, чи знайдеться у нашій літературі досить п'єс для репертуару такого театру. З свого боку я не бачу особливих перешкод. Українська література за останні роки

збагатіла на солідні драматичні твори, а з народженням художнього, я гадаю, наші письменники стануть звертати більше уваги на рідний театр. Крім того, я не бачу ніяких перешкод виставляти нам перекладні твори. Українська мова настільки багата, що на неї можна вільно перекласти кожен класичний п'єсу. Але все це питання часу і коштів» [42].

У липні 1912 р. у Харкові знов виступає трупа Л. Сабініна. Репертуар і рівень гри цієї трупи вже не міг задовольнити харківську інтелігенцію. На сторінках харківської газети «Утро», яка приділяла більше уваги висвітленню національного життя, ніж офіційні «Харьковские губернские ведомости» чи помірковано-ліберальний «Южный край», з'являються критичні відгуки на вистави: «Оскудевшая сравнительно с прошлым годом труппа г. Сабинина не может уже справиться с постановкой тех пьес, с которыми в прошлом году кое-как справлялась» [11]. Але пересічний глядач був цілком задоволений побаченням, гастролі мали фінансовий успіх (особливо після того, як до трупи приєдналася М. Заньковецька). М. К. Заньковецька виступала в Харкові 10-20 липня 1912 р. Вона грала у виставах: «Глитай, або ж Павук» М. Кропивницького (Олена), «Чорноморці» М. Лисенка (Цвиркунка), «Брат на брата» Грицинського (Яриська), «Жидівка-вихрестка» І. Тогобочного (Сара), «Дві сім'ї» М. Кропивницького (Зінька), «Не так склалося, як жадалося» М. Старицького (Оксана), «Лиха іскра поле спалить, сама щезне» І. Карпенка-Карого (Ялина). Виступи Заньковецької мали гучний успіх [34]. Ще дві вистави за участю Заньковецької відбулися у театрі Будинку робочих з аматорським українським гуртком «Дома робочих» [22]. Це була не просто данина шани аматорам. Заньковецька придивлялася до творчого потенціалу гуртка, щоб з'ясувати, кого з самодіяльних акторів можна згодом залучити до нового театру. Цікаво, що до створення нового театру не був запрошений ні сам Лев Сабінін, ні хтось із акторів його трупи.

Ще до приїзду Заньковецької в харківських газетах з'являється інформація про намір актриси організувати в місті український театр. Зокрема газета «Утро» пише про те, що майбутній театр має бути організованим на кшталт Московського художнього театру і при ньому буде відкрито спеціальну школу співу і драматичні класи [41].

За декілька днів по приїзді Заньковецька дала інтерв'ю газеті «Утро», у якому казала про пропозицію Твердомедова і про своє небажання керувати фінансовим боком справи: «Во время моих гастролей в Москве один из тамошних украинцев г. Т. предложил мне собрать труппу, на что ассигновал 25 000 р. Я, конечно, отказалась. Согласитесь сами, что играть всю жизнь на сцене – это еще не значит быть администратором; мне это не под силу. Вот тут-то и возникла идея создания украинского Народного театра.

– Как относится к этому вопросу Москва? Какое она на вас произвела впечатление?

– Самое отрадное. Я вполне уверена, что если бы здесь, в Харькове, образовался комитет для организации нового, постоянного украинского театра, Москва безусловно много помогла бы в смысле материальном. Боюсь одного – «объединения» трупп. Горький опыт доказал уже нам, что от этого только страдает дело, т. к. сейчас начнутся ссоры и неурядицы...». Актриса висловила надію, що після створення цього театру до нього увійдуть українські актори, які перейшли на російську сцену [47]. Як повідомляло «Утро», новий театр мав розміститися у приміщенні Зібрання прикажчиків на Чоботарській вулиці [16].

Ставлення національно свідомої молоді до нового театру висловив на сторінках часопису «Сніп» Микола Плевако у статті, присвяченій гастролям у Харкові М. Заньковецької: «Антрепреньори Задунайські за довгий час звили собі тепле кубелечко в Харкові, вони знайшли собі відповідний для своїх вистав темний, вогкий, надто небезпечний з гігієнічного боку куток (театр Грікке) і жодного сезону не буває, щоб у цьому театрі не осівся хтось із них і не спробував безоглядно брехливими рекламами приваблювати на свої вистави ймовірну публіку. <...> І мають успіх, мають справжній «матеріальний», розуміється, успіх. За довгий час свого періодичного гостювання в Харкові ці антрепреньори (вони ж і майстри численних «драм в 5-ти действиях», – бо як би там не було, а за свою п'єсу не треба платити авторських), ці, кажу, антрепреньори, виготували, виховали собі публіку, здеморалізувавши її, принизивши її естетичний смак, прибивши в її всяке розуміння справді прекрасного...» [20, с. 12]. Він пише про те, що Заньковецька дала згоду очолити театр, тому тепер справа за Харковом: «Тепер залишається

харківському громадянству влаштувати найголовніше – фінансовий бік справи, дістати грошей, знайти помешкання тощо. Харківське т-во ім. Квітки-Основ'яненка бере як найбільшу участь в справі заснування в Харкові постійного українського театру. Вже обібрана комісія, яка має дбати про це, яка має в деталях обміркувати справу й зробити доклад товариству. Комісія клопочеться зараз, щоб законтрактувати якийсь вільний театр і зібрати якнайшвидше трупу. Коли й далі справа піде гарно, у вересні прийдуть Заньковецька, Саксаганський і з свого боку допоможуть знайти артистичні сили для нової театральної справи» [20, с. 13]. Ми бачимо, що до створення театру охоче прилучилося Товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка, яке мало статус юридичної особи. До того ж, у статуті Товариства було зазначено, що воно, серед іншого, має влаштовувати вистави [29, с. 4].

Закінчивши гастролі у Харкові, у серпні 1912 р. Заньковецька поїхала до Петербурга «для вирішення питання про створення українського постійного театру» [2, с. 455], а потім на відпочинок до Чернігівської губернії [35].

Справами театру на час її відсутності займалися журналіст Дмитро Хованський і співпрацівник «Української книгарні» Степан Луценко. Вони мали набрати трупу, яка вже в жовтні повинна була розпочати репетиції: «До її приїзду Дм. Хованским и С. Луценком будет организована труппа. В новом деле исключена система бенефисов и гастролей; вместо обычных авансов служащим будут выдаваться ссуды уже после подписания контрактов» [38].

Підготовча робота найповніше висвітлювалася на шпальтах газети «Утро». Дмитро Хованський публікує тут цілу низку статей, присвячених завданням нового театру, де виступає проти викривлення змісту п'єс при постановці, вважає, що гра акторів повинна бути невимушеною, що у кожній виставі має бути створений ансамбль, в якому увага приділятиметься не тільки головним, але й другорядним виконавцям, що цей театр повинен стати школою для інших українських труп [44]. В іншій замітці він повідомляє про те, як йде підготовка до відкриття сезону у новому театрі: «С 15 августа предполагается официальный набор труппы. Художником Сергеем Васильковским заготавливаются эскизы для декораций и костюмов. <...> Предполагается серия специальных концертов и однажды в неделю обязательный общедоступный спектакль. В противоположность всем существующим театральным контрактам, в украинском театре никаких вычетов с артистов за неигранные дни производится не будет» [39]. Як констатує Хованський, питання створення театру активно обговорюється на зборах Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка: «На предстоящем общем собрании членов общества членом совета г. Дремченко будет сделан подробный доклад об организации украинского театра и рациональной его постановке. На этом же собрании состоятся выборы совета театра и должностных лиц. Вслед за собранием приезжают М. К. Заньковецкая и А. К. Саксаганский, которые войдут также в репертуарную и художественную комиссии. <...> Первый год придется мириться с некоторыми неудобствами сцены собрания приказчиков, но уже и сейчас усиленно говорят о постройке собственного здания, причем для выработки проекта постройки предполагается избрать специальную комиссию. М. К. отстаивает также идею приема в труппу молодых сил, говоря, что «начало возрождения украинской сцены должно быть делом молодой, сознательной Украины». <...> В настоящее время в зимнем помещении собрания приказчиков идет капитальный ремонт всего помещения. Места на балконе увеличиваются и все задние ряды приподнимаются. <...> В третьем кредитном обществе открыт текущий счет театра на имя председателя общества имени Квитки-Основьяненка, Константина Михайловича Бич-Лубенского» [45]. Критик більш розлого викладає програму діяльності нового театру: «По инициативе М. К. Заньковецкой, в новом Украинском театре вменяется в обязанность всем, даже хористам, от времени до времени исполнять некоторые роли. Этим путем М. К. думает проверять способности отдельных лиц. Обнаруживших способности к какой-нибудь отрасли будут готовить к самостоятельным выступлениям на сцене. Г-жа Заньковецкая будет лично режиссировать некоторые пьесы, преимущественно из нового репертуара. <...> Художник С. И. Васильковский в настоящее время спешно заканчивает эскизы для декораций общего характера: сельский вид, лес и вообще самое необходимое. К годовщине Т. Г. Шевченка им будет написана специальная декорация» [46].

Дмитро Хованський навіть випустив брошуру під назвою «Больной вопрос», в якій навів причини, які, на його думку, призвели до кризи сучасного українського театру: відсутність режисури та ансамблю у більшості українських труп, застарілий репертуар, перехід багатьох українських акторів на російську сцену, де умови існування були кращими, відсутність українських театральних шкіл тощо [43].

Треба зауважити, що намагаючись створити театр, який за своїми творчими засадами наслідував би московський Художній театр, ніхто не займався вивченням фінансового боку справи. Але у театрі Станіславського та Немировича-Данченка фінансове становище була досить складним. Як відомо, московський Художній театр був заснований у формі товариства на паях, де уперше в театральній справі діло належало не трупі, а 13 пайовикам, серед яких театр представляли тільки Станіславський і Немирович-Данченко. Пайовики приймали рішення на загальних зборах, маючи нерівну кількість голосів, пропорційно фінансовому вкладу; найбільш значний вклад належав меценатові Саві Морозову, який разом із Станіславським і Немировичем-Данченко займався усіма справами МХТ, а з 1902 р. повністю узяв на себе фінансування театру і питання оренди, а пізніше – реконструкції і устаткування нової будівлі театру. Купити паї в три тисячі рублів було запропоновано також провідним акторам (О. Л. Кніппер). В. Е. Мейерхольд та О. О. Санін, яких обійшли при роздачі паїв, через рік покинули театр. Про фінансовий бік існування Московського Художнього театру пише у своїй статті російський дослідник Ю. Орлов, який вказує, що перед початком першого сезону театр мав капітал сумою у 28 тисяч карбованців [17].

Приклад МХТ підказував, що для здійснення нової справи потрібні були меценати. Про те, що такі люди могли знайтися, свідчить приклад покійного Твердомедова. Заньковецька, яка вочевидь, боялася брати на себе фінансове керівництво, усе ж намагалася знайти у столицях людей, які могли виступити в якості пайовиків майбутнього «підприємства», про що говориться в замітці, надрукованій у газеті «Южный край»: «Заньковецкая побывала в Петербурге для решения вопроса о постоянном украинском народном театре в Харькове. При нем должны быть открыты специальная школа и драматические классы. Театр будет организован по примеру московского Художественного и будет именоваться «Украинским художественным театром» [33]. Указувалось також, що «Заньковецкая заручилась поддержкой нескольких видных петербургских украинцев-богачей, уже приобретших значительное количество паев» [33].

На засіданні Товариства, що відбулося 13 серпня 1912 р., виступив композитор і музикальний діяч С. П. Дрімцов із доповіддю, присвяченій сучасному стану української музики та театру: «Говоря о современном состоянии украинского музыкально-драматического искусства, докладчик обрисовал то жалкое и «постыдное» состояние украинского театра и концертного дела, результатом которого является то, что ни одно из капитальных произведений литературы музыкальной украинской не исполняется и немало пьес старых и новых остается без постановок, причем партитуры не находят себе издателей. По мнению докладчика, выходом из этого положения могло и может быть учреждение театра эстрады и искусства, чуждых спекулятивных целей, каковыми могут быть только общественные или городские предприятия» [40]. На цьому ж засіданні була створена Театрально-художня рада Товариства, до якої увійшли К. М. Бич-Лубенський, композитор С. П. Дрімцов, інженер, засновник української видавничої спілки в Харкові О. В. Гамаженко, один із керівників драматичного гуртка П. Зінченко. Також вирішено запросити до Ради Заньковецьку та Саксаганського [40].

Між тим, питання створення нового театру привернуло до себе увагу дописувачів петербурзьких і київських видань, тон статей яких видавав значний скепсис. Так, у серпні 1912 р. на сторінках петербурзького часопису «Театр и искусство» вміщено лист до редакції під назвою «Украинский Художественный театр» за підписом «Свидомый» [28]. Його автор уважав, що для створення українського художнього театру взагалі немає підстав: бракує драматургії, нема професійних режисерів, культурний та творчий рівень акторів вкрай низький: «Отец и создатель украинского театра М. Л. Кропивницкий сокрушался, что ни среди драматургов, ни среди актеров нет интеллигентных людей...» [28, с. 653]. Автор досить зневажливо пише про відсутність у Заньковецької й Саксаганського творчої програми: «Г-жа Заньковецкая и г. Саксаганский не

прочь взять на себя руководство театром. Остановка лишь за пайщиками-акционерами. Г-жа Заньковецкая и Саксаганский решают задачу просто: были бы деньги, будет украинский Художественный театр. Так ли это?» [28, с. 653]. Він дає презирливу характеристику театру Садовського у Києві, вважаючи, що його труппа не краща за трупі Гайдамаки, Сабініна, Глазуненка, й репертуар не дуже відрізняється від репертуару цих труп, які критикувала «Рада» й інші українські часописи: «Н. Садовский по преимуществу ставит пьесы своего брата драматурга-«классика», Карпенка-Карого, но так как этот «классик» достаточно поднадоел, то по пятницам для обывателей евреев ставится «Миреле Эфрос», «За океаном», «Суламифь» и т. д.» [28, с. 653]. У листі Свідомого цінні зауваження щодо репертуару та акторської гри перемішані з помилковими: «Предположим на минуту, что для украинского Художественного театра Немирович-Данченко уже найден, это г-жа Заньковецкая, г. Саксаганскому же предстоит сделаться Станиславским. Г-жа Заньковецкая, взрастив и воспитав свой талант на старой украинской мелодраме, едва ли повела бы художественный репертуар, которого, впрочем, и нет. Г. Саксаганский – тип старого актера, который, как выражаются русские актеры, «кренделит на сцене», украинской сцене уже практически не принадлежит, как профессионал, так как давно уже находится на службе у харьковских любителей. <...> Да, не Саксаганскому с Садовским сдвинуть с места застрявший воз украинского театра, надо же это понять! Нужны иные авторы, иные актеры. <...> Хотите создать художественный театр, найдите интеллигентных драматургов и актеров» [28, с. 653]. Нападки на Карпенка-Карого, творчість якого стала значним явищем в історії української культури, виглядають досить штучними. До того ж, Свідомий перекидає деякі факти: як відомо, Саксаганський у Харкові керував у Зібранні прикажчиків не російською, а українською труппою.

За псевдонімом «Свідомий» ховався драматург і критик Феофіл Васильович Синицин (1868–?) [12, с. 100]. Його лист багато в чому збігся з критикою українського побутового театру й діяльності першого стаціонарного українського театру М. Садовського на сторінках часописів «Рада» та «Українська хата». Адже, як відомо, з 1907 р. у Києві у приміщенні Троїцького народного дому працював перший стаціонарний український театр, відкритий М. Садовським. Як пише театрознавець О. Красильникова, «його художній керівник широко використав усі ті переваги, які надавало йому постійне театральне приміщення, а також ситуацію «політичної відлиги», послаблення цензурних утисків, що позначилося на репертуарі» [10, с. 559]. До репертуару, поруч із творами Котляревського, Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого, входили й перекладні п'єси – класичні та сучасні: «Ревізор» М. Гоголя, «Тепленьке місце» О. Островського, «Зачароване коло» Л. Ріделя, «В липневу ніч» Б. Горчинського, «Мазепа» Ю. Словацького та ін. Але особливу увагу М. Садовський приділяв постановці творів нової української драматургії – творів Л. Старицької-Черняхівської, С. Черкасенка, С. Васильченка, Л. Українки, В. Винниченка, О. Олеся. До труппи входили як представники старшого покоління (М. Заньковецька (у першому сезоні), Г. Борисоглібська, І. Загорський, І. Мар'яненко), так і талановита молодь (С. Тобілевич, Л. Ліницька, В. Верховинець, М. Петлішенко, Ф. Левицький, Є. Хуторна), що забезпечувало вдаль втілення драматургії різних напрямків і жанрів. Але при всьому цьому театр Садовського залишався антрепризним театром, який, як констатує Ю. Раєвська, повинен був враховувати уподобання публіки, вимоги влади та не мав ніякої фінансової підтримки: «М. Садовський спромігся поставити роботу свого театру на стаціонарну основу, але змінити характер стосунків з владою йому не вдалося. Ні фінансової допомоги, ні послаблення цензурних утисків чи поліцейських заборон антреприза не мала...» [23, с. 124]. До того ж, як вважає ця авторка, театрові доводилося долати упередженість критиків: «Для рецензентів газети «Рада» він був продовженням справи корифеїв, натомість, дописувачі «Української хати» ганили його за поміркованість, боязкість щодо оновлення репертуару та залучення драматургії нереалістичного спрямування. При цьому критики «модерної» орієнтації не бажали враховувати ту обставину, що М. Садовський не робив подібних спроб, адже зважав на публіку, переважній більшості якої модерна драматургія не прийшлася б до смаку, що, в свою чергу, принесло б театру збитки» [23, с. 124-125].

Марія Заньковецька, яка деякий час працювала в цій трупі, через особисті обставини (зокрема, взаємини з М. Садовським) була змушена залишити театр. Оскільки на шпальтах газети «Рада» з'явилися матеріали, які так чи інакше висвітлювали конфлікт між двома митцями, інформація про бажання Заньковецької відкрити свій театр у Харкові подавалась у вигляді інформації, без коментарів. Ми вже згадували, що «Рада» передрукувала матеріали газети «Утро России», в яких Заньковецька викладала програму майбутнього театру. Невдовзі газета надрукувала інтерв'ю з П. Саксаганським, який зовсім не поділяв оптимізму Заньковецької: «Панас Карпович визнає потребу заснування справжнього худож. українського театру, але він дуже песимістично дивиться на справу і ніяк не думає, щоб театр цей міг розпочати свої вистави у Харкові з перших же днів сентября цього року. <...> Насамперед бракує коштів. А коштів на початок самої справи треба кілька десятків тисяч. Окрім того немає в нас ще й такої юридичної організації, яка могла б дати людині, що стане на чолі театру, уповноваження вибрати місто, театр, запросити акторів і т. і.» [26]. Автор допису вказує, що «солідні» і «грошовиті» харків'яни, з якими зустрічався Саксаганський, «нічим не виявили заінтересування до україн. худож. театру. <...> На думку Панаса Карповича, у Харкові тепер немає й такого помешкання, щоб було придатне для вистав нашого художнього театру. Молодь згадувала про театр робітників на Петінській вулиці. Місцевість ця лежить далеко од центру міста, а д. Саксаганський думає, що художній український театр повинен існувати не для робітничих тільки мас, а й для інтелігенції міської, бо він має показати їй, так би мовити, останнє слово українського театрального мистецтва. Такі вистави мусять вимагати силу видатків і при загальнодоступних цінах робітничого театру ці вистави не оплатяться» [26].

Далі, у номері від 14 серпня, «Рада» подала відомості про те, що на засіданні Товариства розглядалося питання про створення постійного українського театру в Харкові: «У статуті товариства імені Квітки є пункт, що дозволяє товариству мати власний театр; з огляду на це товариство й буде юридичним власником нового театру. <...> Найнято помешкання клубу прикажчиків, де тепер робиться капітальний ремонт. Репетиції є думка розпочати в перших числах місяця сентября. З провінції надходить багато запитань про новий театр, навіть од селян. Одночасно надходять прохання від українських артистів і артисток, які бажають «хоча б на один місяць поступити в науку до М. К. Заньковецької». Одночасно з М. К. Заньковецькою приїде її учениця, д-ка Ніжинська, яка служитиме в театрі. Зимовий сезон протягнеться до 25 априля. Офіціальний набір трупи почнеться 15 августа» [21]. Тож, київська газета унікала висновків, чекаючи подальшого розвитку подій.

Здавалося, що питання про театр вирішено остаточно. Але несподівано 5 вересня 1912 р. на шпальтах газети «Утро» з'явилася замітка без підпису, у якій говорилося про те, що «питання про український театр» скасовано: «Намечался прекрасный состав труппы, который, нужно думать, с честью выполнит бы свои задачи. Члены театральной комиссии до последнего времени делали все, что было на них возложено. Казалось, вот-вот все будет готово: уже подобрали и помещение для театра (театр приказчиков), собрали часть денег, была составлена приблизительная смета расходов и доходов. Но под конец оказалось, что между членами этого общества было немало недоброжелателей украинского театра. Последние собрания были посвящены исключительно вопросу об укр. Худож театре в Харькове. Тут резко выделились голоса против театра, признающие театр роскошью для об-ва, считающие, что общество не вправе браться за этот вопрос, выставляя отсутствие средств, возможность дефицитов и т. п. В конце концов вопрос об украинском театре был провален, все благие начинания погребены заживо» [36]. Б. Гобілевич у своїй книзі дає інше пояснення цього, але взагалі не називає прізвищ: «Але на кінець серпня до Харкова повернувся один з впливових членів ради «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка» і вніс істотні зміни в організаційні принципи, які нанівець зводили права Саксаганського і Заньковецької і віддавали майбутнє театру цілковито під вплив «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка». Матеріальний і адміністративний бік справи покладался при цьому на спеціальне комерційне товариство, а мистецький – на особливу художню раду, що мала складатися із членів комерційного товариства і «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка». Саксаганський і Заньковецька

при цьому могли бути лише... дорадниками. У переговорах з членами товариства Саксаганський обстоював свої права художнього керівника, без чого він не мислив собі режисерської діяльності. Але домовитись не вдалося і, зрозумівши розбіжність своїх інтересів з інтересами членів товариства, він виїхав до Києва» [37, с. 219].

Ми припускаємо, що те, що видатних діячів театру було усунуто від керівництва, зіграло свою негативну роль. Але головним в усякому разі було питання коштів. Про те прозоро натякає харківський критик Юхим Бабецький, який виступав на шпальтах журналу «Театр и искусство» под псевдонімом І. Т. (І. Тавридов): «Много пафоса, много желаний – и очень мало возможности осуществить даже часть проектов. Художественный украинский кружок, начавший здесь свою жизнь, успел собрать едва 4 000 руб. путем паев, и разумеется, этих денег оказалось недостаточно, чтоб поднять задуманное дело. Надежда была на то, что бр. В., богатые полтавские помещики, снова дадут на театр Заньковецкой деньги, как это уже было однажды, но бр. В. отказались субсидировать художественный малорусский театр» [32].

13 вересня «Рада» інформувала про те, що 9 вересня відбулися загальні збори Товариства, на яких К. Бич-Лубенський зауважив, що хоча «справу з заснуванням свого театру залишено через побоювання дуже значного дефіциту, ця великої ваги та ідейності справа може бути знову порушена по цій причині: нащадок нашого патрона поміщик А. В. Квітка через свого управителя сповістив раду т-ва, що він в Основ'янським своїм парку заохочується збудувати на місці зруйнованого старого новий театральний будинок і волів би його передати в порядкування експлуатування і на моральну відповідальність за ведення театральної справи т-ва ім. Гр. Квітки-Основ'яненка і, коли згода, він збудує театр відповідно вказівкам т-ва» [31]. На жаль, цей задум також не здійснився.

Своєрідну крапку у цій справі поставила ще одна замітка Свідомого у журналі «Театр и искусство» [27]. Констатуючи поразку задуму Заньковецької та Саксаганського, він пише про завдання українського сучасного театру: «За более чем четверть века его существования не изменились: ни характер его репертуара (я говорю о репертуарных пьесах), ни содержание пьес, ни технические приемы их построений, ни постановка пьес на сцене. ... Так же играют, так же поют, так же с опасностью для жизни танцуют, та же костюмерия, та же режиссерская постановка. <...> С полной очевидностью лучшие украинские актеры убедились, что так дальше нельзя: нужны иные образы, иные формы... Вы недовольны русской прессой, которая вас не замечает или снисходительно о вас пишет, а украинская пресса во главе с «Радой» вас либо игнорирует, либо высмеивает. Странно, что за почти 30 лет работы украинского театра нет своей газеты, своего журнала. <...> В таком журнале нуждаются: антрепренер, актер, любитель, публика» [27, с. 777]. Ця замітка знов не до кінця правдива. Бо Свідомий не міг не знати про те, що після Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) український театр існував в умовах жорстокої заборони, отже, спеціальне видання з питань театру українською мовою ніхто б не дозволив. Але на сторінках таких видань, як «Українська хата», «Рідний край», «Дніпрова хвиля» та ін. вміщувались і матеріали, присвячені театру, хоча, може й недостатньо. Таким чином, Свідомий загальною вірною вбачає невдачу харків'ян у загальній відсталості українського театру, у відсутності нових ідей та методів, нових імен, які могли б реформувати театр, нарешті, у відсутності спеціальних видань, присвячених театрові, але не наводить причин, що довгі роки гальмували розвиток національного театру в Україні.

Сучасні дослідники, зокрема В. Головченко, цілком перекладають провину на місцеві органи влади. В. Головченко пише: «У новому театрі планувалося забезпечити всі умови для творчої роботи акторів, заснувати спеціальну школу співу та драматичні класи, йшлося й про побудову власного приміщення за спеціальним проектом. На вересень було зібрано чималу суму грошей, складено кошторис витрат, завершено ремонт приміщення й формування трупи, призначено відкриття сезону на другу половину місяця... Очевидно, місцева влада й далі неухильно дотримувалася духу та букви сумнозвісного урядового указу 1881 року, що забороняв улаштовувати «спеціально малоросійський театр»» [6, с. 156]. Театрознавець А. Новиков убачає причини в особистій налаштованості деяких членів товариства проти українського театру:

«Перемогли погляди недоброзичливців цієї ініціативи...» [15, с. 89]. Історик О. Яцина, посилаючись на архівні матеріали, конкретизує цю думку, пояснюючи, що Товариство розкололося на «демократів» та «буржуазію»: «Цей розкол, а також недостатній рівень національної свідомості, були одними з причин провалу ідеї заснування в Харкові професійного театру» [50]. Галина Ботунова вбачала причину поразки в тому, що «прекрасна ініціатива двох великих акторів не була та й не могла в той час із відомих причин бути підтриманою державними структурами» [5, с. 19].

Указані причини, безумовно, були вагомими. Але й критики, що дорікали на нестачу нових ідей, нового репертуару і провідних режисерів, теж мали рацію. Із цього приводу наприкінці 1912 р. дописувач часопису «Українська хата» Я. Стоколос констатував: «Виходячи з конкретних даних сучасного стану театральної справи, приходиш до висновку, що у нас є порядний репертуар п'єс різних; чимало людей з тонкою артистичною освітою, зо смаком і талантами, але бракує сили, котра би координувала те все і создала театр, вповні відповідаючий сучасним вимогам театрального мистецтва. Потрібна могутча Воля, озброєна високим Інтелектом і тонким Чуттям, котра би сконцентрувала все в собі і відповіла би на потреби часу високо-естетичною, художньою роботою... Бо наші сучасні корифеї, поклавши сили свої і хист на утворення укр. театру, давши йому солідний ґрунт і зробивши почесні перші кроки, повинні признати, що будуче укр. театру не з ними» [30, с. 675]. Тобто критик уважав, що українському театрові не вистачає насамперед видатних режисерів, які могли б реформувати театральну справу і вивести її на світовий рівень.

Отже, саме нестача нових ідей, які могли б надихнути національно свідомих меценатів, й пов'язана з цим нестача коштів, призвели до того, що мрію Заньковецької та Саксаганського не було втілено в життя. Українська преса, яка висвітлювала це питання, на наш погляд, свідомо утримувалася від аналізу цієї поразки. А скептичний тон статей, поданих у петербурзькому часопису «Театр и искусство», відображує ставлення значної частини російських та українських театральних критиків до тогочасного українського побутового театру та його діячів.

Література

1. Антонович Д. Триста років українського театру, 1619–1919 / Д. Антонович. – Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1925. – 272, [4] с.
2. Бабанська Н. Літопис життя і творчості Марії Заньковецької, 1854–1934 : короткий варіант / Н. Бабанська, Г. Галабутська, К. Шев'якова // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Л., 1999. – Т. 237 : Праці Театрознавчої комісії. – С. 367-486.
3. Богомолець-Лазурська Н. М. Уривки зі спогадів / Н. М. Богомолець-Лазурська // М. К. Заньковецька. – К., 1937. – С. 109-141.
4. Бондар М. П. Українська культура на переломі епох (кінець XIX – 1920) / М. П. Бондар // Історія української культури 6 в 5 т. – К., 2011. – Т. 5. – Кн. 1 : Українська культура XX – початку XXI століть. – С. 23-112.
5. Ботунова Г. Нейздійснена мрія М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського : (До питання організації у Харкові Українського Художнього театру) / Г. Ботунова // Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти / Харк. держ. ун-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. – Х., 1999. – С. 13-19.
6. Головченко В. Український національно-культурний рух у Харкові напередодні і під час Першої світової війни / В. Головченко // Березіль. – 1995. – № 9-10. – С. 154-159.
7. Голоха В. Л. Театральна жизнь Харькова во второй половине XIX – начале XX вв / В. Л. Голоха // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво. – Х., 2004. – Ч. 2. – С. 48-65.
8. Зет. Вржіння з театру / Зет // Сніп. – 1912. – 22 січ. (№ 4). – С. 8.
9. Кравченко В. Український національний рух у Харкові XIX – початку XX століття / В. Кравченко // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 14-20.
10. Красильникова О. В. Український театр: 1900-ті – 1941 / О. В. Красильникова // Історія української культури : у 5 т. – К., 2011. – Т. 5. – Кн. 2 : Українська культура XX – початку XXI століть. – С. 553-596.
11. Малороссы / -ий // Утро. – 1912. – 5 июля.
12. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей : в 4 т. Т. 3. Алфавитный указатель псевдонимов. Псевдонимы русского алфавита. Р–Я. Псевдонимы латинского и греческого алфавитов. Астрономы. Цифры, разные знаки / И. Ф. Масанов, Б. П. Козьмин. – М. : Всесоюз. кн. палата, 1958. – 415 с.

13. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії, 1812–1917 / І. Л. Михайлин. – Х. : Колорит, 2007. – 366 с.
14. [Міхновський М.] Галерея сучасних діячів наших : Микола Садовський / М. М-ський // Сніп. – 1912. – 1 квіт. (№ 14). – С. 3-5.
15. Новиков А. Слобожанський драматичний театр : нариси історії / А. Новиков. – Х. : ХДПУ, 2002. – 109 с.
16. Новое предприятие // Утро. – 1912. – 18 июля.
17. Орлов Ю. Экономика московского художественного театра 1898–1914 годов: к вопросу о самоокупаемости частных театров [Электронный ресурс] / Ю. Орлов // Отечественные записки. – 2005. – № 4. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/4/ekonomika-moskovskogo-hudozhestvennogo-teatra-1898-1914-godov-k-voprosu-o-samoookupaemosti-chastnyh-teatrov>. – Заглавие с экрана.
18. Парамонов А. Украинский театр в Харькове / А. Парамонов, В. Титарь // Материалы к истории харьковского театра, 1780–1934 / А. Парамонов, В. Титарь. – Х., 2007. – С. 116-125.
19. Пісочинець Д. Дай, боже, щоб робилося : (Лист з Харкова) / Д. Пісочинець // Рада. – 1911. – 13 трав.
20. [Плевако М.] Гастроли М. Заньковецької й справа заснування в Харкові постійного українського театру / М. П. // Сніп. – 1912. – 30 серп. (№ 29–30). – С. 11-13.
21. Постійний український театр у Харкові // Рада. – 1912. – 14 серп.
22. Рабочий дом // Утро. – 1912. – 24 июля.
23. Раєвська Ю. Інноваційні моделі українського театру 1910-х – початку 1920-х років / Ю. Раєвська // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. – К., 2006. – С. 103-220.
24. Рулін П. Марія Заньковецька : життя і творчість / П. Рулін. – К. : РУХ, 1929. – 109, [3] с. : іл., портр.
25. Сабінін Л. 45 років на українській сцені : мемуари / Л. Сабінін. – К. : Мистецтво, 1937. – 196 с.
26. П. К. Саксаганський про україн. худ. театр / Л. // Рада. – 1912. – 31 липня (№ 174).
27. Свидомый. Заметки об украинском театре / Свидомый // Театр и искусство. – 1912. – № 41. – С. 777–778.
28. Свидомый. Украинский художественный театр : (Письмо в редакцию) / Свидомый // Театр и искусство. – 1912. – № 34 (19 авг.). – С. 652-653.
29. Статут товариства імені Гр. Квітки-Основ'яненка у Харкові, рік 1912 серпня 13-е. – Х. : Печатное дело, 1912. – 16 с.
30. Стоколос Я. Театральні замітки / Я. Стоколос // Українська хата. – 1912. – № 11-12. – С. 668-675.
31. Т-во ім. Гр. Квітки-Основ'яненка в Харкові. Загальні збори // Рада. – 1912. – 13 верес.
32. [Гавридов І.] По провинции : Харьков / І. Т. // Театр и искусство. – 1912. – № 37 (9 сент.). – С. 698.
33. Театр // Южный край. – 1912. – 19 авг.
34. Театр и музыка : Гастроли М. К. Заньковецкой // Харьковские губернские ведомости. – 1912. – 17 июля.
35. Театр и музыка // Харьковские губернские ведомости. – 1912. – 26 июля.
36. Театр и музыка // Утро. – 1912. – 5 сент.
37. Тобілевич Б. Спроби створення «Українського художнього театру» / Б. Тобілевич // Панас Карпович Саксаганський, 1859–1940 : Життя і творчість / Б. Тобілевич. – К., 1957. – С. 212-220.
38. Украинский театр // Утро. – 1912. – 20 июля.
39. Украинский театр // Утро. – 1912. – 9 авг.
40. Украинский театр // Утро. – 1912. – 15 авг.
41. Украинский народный театр // Утро. – 1912. – 6 июля.
42. Український художній театр // Рада. – 1912. – 10 февр.
43. Хованский Д. Большой вопрос : (К вопросу о возрождении украинского народного театра) / Дм. Хованский. – Х. : Тип. «Печатник», 1912. – 20 с.
44. Хованский Д. По поводу «Украинского театра» : (письмо в редакцию) / Дм. Хованский // Утро. – 1912. – 31 июля.
45. [Хованский Д.] Среди украинцев / Д. Х. // Утро. – 1912. – 12 авг.
46. [Хованский Д.] Украинский театр / Д. Х. // Утро. – 1912. – 14 авг.
47. [Хованский Д.] Украинский художественный театр : Беседа с М. К. Заньковецкой / Д. Х. // Утро. – 1912. – 10 июля.
48. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 301 с.
49. Чугуй Т. О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. О. Чугуй. – Х., 2008. – 22 с.
50. Яцина О. Л. Культурно-просвітний рух на Харківщині у висвітленні української преси (1907–1914 рр) / О. Л. Яцина // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 82-84. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/5792/14-Yatsina.pdf?sequence=1>.